

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2021.01.086>

УДК: 336.741.282.1

JEL: A 10 (11,19); 30; E 50; Z12

Олександр Шаров

СВІТЛО ТА ТІНЬ САКРАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ГРОШЕЙ

Стаття присвячена аналізу сакральної теорії грошей, яка порівняно з іншими теоріями доволі рідко розглядається іноземними авторами і фактично зовсім не представлена у вітчизняній науковій літературі. Проте сакральна теорія є однією з найдавніших спроб пояснити існування грошей та грошових відносин їхнім надприродним походженням. В одному випадку йшлося про божественну волю, яка встановила такі відносини на користь людства, в іншому – про їх походження від злих потойбічних сил, внаслідок чого виникла демонізація грошей і сприйняття їх причиною та втіленням усілякого зла. Сучасні автори (Б. Лаум, Б. Ліетар, А. Семенова тощо) звертають увагу на те, що причиною появи перших грошей могли бути не торговельно-обмінні потреби (незручність бартеру і запит на товар-посередник), а ритуальні практики стародавніх релігій. З появою християнства все чіткіше виявлявся другий бік ставлення до грошей як до сакрального явища – їх осуд та демонізація, що мало коріння в моральній доктрині апостолів та ранніх богословів.

Безпосередньо сакральна теорія грошей продовжує існувати і в наші часи, а її постулати часто базуються на східних віровченнях (наприклад про "небесні начала" – Інь і Янь) та ритуальній практиці (зокрема, в Китаї та країнах Південно-Східної Азії).

На думку автора, сакральність грошей полягає, насправді, не в божественному, а людському походженні, адже гроші – попри усі твердження хриматофобів – "незалежність грошей" – це не причина та втілення всіх негативних явищ, а відображення соціально-економічних відносин між людьми. І якість цих відносин залежить тільки від самих людей, від їх відповідності сакральному, божественному образу.

Знання сакральної теорії дозволяє краще зрозуміти історію та логіку розвитку грошової теорії, включаючи її сучасні концепції.

К л ю ч о в і с л о в а : гроші, сакральність, демонізація, Інь і Янь.

Шаров Олександр Миколайович (SharovA@nas.gov.ua), д-р екон. наук, проф.; головний науковий співробітник ДУ "Інститут економіки і прогнозування НАН України". ORCID 0000-0001-8460-9996

Стаття підготовлена в рамках роботи по відомчій НДР "Глобалізаційні процеси у світовій економіці: виклики та можливості для України" (державний реєстраційний номер 0118U001485).

Цитування: Шаров О. М. Світло і тінь сакральної теорії грошей. Економічна теорія. 2021. № 1. С. 86–105. DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2021.01.086>

© О. Шаров, 2021

LIGHT AND SHADE OF THE SACRED THEORY OF MONEY

Sharov Alexander, Dr.hab. (Econ.), Professor; Chief Researcher of the Institute of Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine. ORCID 0000-0001-8460-9996. E-mail SharovA@nas.gov.ua.

The article is devoted to the analysis of the Sacred Theory of money, which, in comparison with other theories, is quite seldom considered by foreign authors and in fact is not represented at all in the domestic scientific literature. Meanwhile, the sacred theory is one of the oldest attempts to explain the existence of money and monetary relations by their supernatural origin. In one case it was about the divine will, which had established such relations in favor of mankind, in another one – about their origin from the evil otherworldly forces, resulting in the demonization of money and their perception as the cause and embodiment of all evil. Modern authors (B. Laum, B. Lietaer, A. Semenova, etc.) note that the reasons for the appearance of money was probably not be needs of trade and exchange of goods (the inconvenience of barter and demand for a medium of exchange) but ritual practices of ancient religions. With the advent of Christianity, another side of the attitude to money, that is, the attitude as to a sacred phenomenon, showed more and more clearly, involving its condemnation and demonization, which was rooted in the moral doctrine of the apostles and early theologians.

At the same time, according to the author, the sacredness of money is, in fact, not of divine but of human origin, because money - despite all the claims of chrimatophobes ("haters of money") is not the cause and embodiment of all negative phenomena, but a reflection of relationships between people. And the quality of these relations depends only on people themselves, on their conformity to the sacred divine image.

Knowledge of the Sacred Theory allows a better understanding of the history and logic of the development of monetary theory, including its modern concepts.

Key words: money, sacredness, demonization, Yin and Yang.

Гроші віднесені до сфери економіки; в рідкісних роботах вони розглядаються в контексті інших наук. Залишається думати, що всі знають про цей предмет занадто багато, щоб ризикувати говорити про нього, що "ці гроші, які є, – за висловом Ернста Юнгера, – однією з найбільших таємниць у світі", містять в собі занадто багато секретів наших суспільств, щоб відкрито розповісти про них"

*S. Московічі. Машина, що творить богів
Moscovici S. La machine a faire des dieux*

Практично всі пояснення явищ та подій, які оточують людину в природі та суспільному житті, спочатку базувалися на її релігійному світосприйнятті, на її вірі (навіть – впевненості) в існуванні потойбічних, вищих сил, які і виступають творцями всіх елементів навколишнього середовища. Це цілком справедливо і для економічних відносин, зокрема грошових. Мається на увазі існування – і з доволі стародавнім корінням – сакральної теорії грошей.

Натомість у нашій (і взагалі пострадянській) науковій літературі про цю теорію згадують дуже рідко, а її опис практично відсутній (незважаючи на те, що їй, на відміну від багатьох інших грошових теорій, у довіднику кодів універсальної десятичної класифікації призначено окремий код. На жаль, прик-

ладом хоча б простої згадки можемо назвати лише статтю професора Волинського державного університету А. Євтуха (причому в закордонному виданні) (Євтух, 2006). Не говорячи вже про те, що вона зовсім не згадується в навчальній літературі.

Отож, **мета** цієї статті полягає в спробі заповнити прогалину, наявність якої не дозволяє ані студентам, ані вченим зрозуміти ту парадигму правильних та помилкових уявлень, в межах якої виникла сучасна монетарна теорія (і без того викривлена перебільшеною і надмірною увагою, яка все ще приділяється марксистській інтерпретації хриматогенезу).

В основі теорій, які базуються на сакральній концепції, лежать релігійні вірування, а "всі відомі релігійні вірування, чи то прості, чи то складні, мають одну загальну характеристику: вони припускають класифікацію всіх речей, реальних та ідеальних, про які люди думають, на два класи або протилежні групи, як правило, позначені двома окремими термінами, які добре перекладаються словами: профанний і сакральний (*profane, sacré*). Цей поділ світу на дві сфери: перша, що містить усе священне, інша – все профанне, є відмінною рисою релігійної думки. (...) Причому, коло сакральних предметів неможливо визначити раз і на завжди. Воно змінюється нескінченно, залежно від різних релігій" (Durkheim, 2012). Але гроші, – як писав засновник французької соціологічної школи Е. Дюркгейм (David Émile Durkheim, 1858–1917), – досить часто вважаються священними. І справді, можливо, деякі речі не можна купити за гроші, але навіть це твердження ставиться під сумнів, коли за гроші купується та продається життя (наприклад, діти, сурогатне материнство), смерть (вбивство на замовлення, аборт), "любов" (вкуп нареченої, проституція), престиж (публічність, політичні кампанії) і навіть безсмертя¹ (релігійні внески, філантропія) (Belk, Wallendorf, 1990. P. 36).

¹ "Психологи, що представляють насамперед гуманістичну тенденцію, давно підкреслюють, що накопичення грошей та матеріальних благ може бути результатом бажання людини подолати страх перед неминучістю смерті. Аналогічний погляд на значення символічної природи грошей можна знайти у роботах авторів теорії управління жахом (Terror Management Theory – TMT). Теорія полягає в тому, що усвідомлення власної смертності породжує непосильний жах, з яким люди стикаються, будуючи свою самооцінку та ототожнюючи себе з важливими цінностями (культурними, релігійними тощо). Ці цінності є своєрідним захисним буфером, що пропонує людині відчуття сенсу існування та безпеки. Схоже, що в сучасному західному світі гроші та матеріальні блага є частиною значної вартісної системи. Гроші дозволяють підвищити соціальний статус, а також сприймаються як символ сили, могутності. У цьому сенсі вони пропонують захист від екзистенційного страху. Наприклад, в експериментальних дослідженнях на сьогоднішній день було встановлено, що в умовах збудженого страху перед смертю люди заявляли про більшу жадібність та більші фінансові очікування, а також більшою мірою виявляли споживчі та матеріалістичні погляди" (Zaleśkiewicz, 2012. S. 118–119).

Німецький історик Б. Лаум (*Bernhard Laum*, 1884–1974) у своєму дослідженні "Святі гроші: Історичне дослідження священного походження грошей" (яке вперше було опубліковано у 1924 р.), виходив з цілком обґрунтованого положення, що історія грошей повинна прив'язуватися до умов та місця їх виникнення, тобто, наскільки це нам відомо, до елліністичної культури Малої Азії середини VII ст. до Р.Х., з урахуванням впливу на неї халдейсько-вавілонської традиції. Аналізуючи стосунки тих часів, порівнюючи їх зі стародавньоіндійськими традиціями та римським впливом на подальший розвиток, Б.Лаум приходять до висновку, що генезис грошей бере початок майже виключно в царині сакральних явищ (або тісно пов'язаних з ними), звідки пізніше грошові відносини перейшли до буденного життя. Тобто, оскільки первісний культ є джерелом первісного публічного права, то і гроші, таким чином, мають культове (сакральне) походження (*Laum*, 2006. Р. 160).

Висновок про сакральність (*святенність, священність*) грошей для глибоко релігійного суспільства (яким воно було в часи появи перших грошей) видається цілком логічним.

Проте ідея божественного походження грошей, або **дейчна теорія** (від *лат. Dei – Бог*), має, скоріш за все, найдавніше походження. Навіть слово "багатство" походить від старослов'янського "bogъ" – тобто "[бог](#)". Аналогічно утворилося латинське "*dīves*" (багатий) – це "той, до кого прихильні боги". Одного кореня виявляються й слова "*divinus*" (божественний) та "*divitae*" (багатство). Подібну ситуацію можна знайти і в інших стародавніх мовах.

Це вказує на те, що процес сакралізації грошових відносин починається задовго до появи металевих грошей і карбування перших монет. Для розуміння логіки цього процесу необхідно зануритися у давню історію, принаймні до часів появи первісного культу Великої Матері – прародительки всіх людей. Її логічним символом часто-густо стає інша "годувальниця" людства – корова (яку з переходом до патріархату замінює бик). Як зазначають дослідники, худоба була сильно пов'язана з жіночим архетипом родючості та достатку до тих пір, поки людська пам'ять чи артефакти можуть простежити її (*Lietaer*, 2000. Р. 42).

Навіть при безперечних патріархальних культурах, таких як у греків, ранні гроші символічно все-таки були прив'язані до культів Богині.

Відносини між людиною і богами в давнину можна описати як приношення й очікування натомість різних благ – гарної погоди, багатого врожаю, захисту від хвороб і вторгнення завойовників. При цьому деякі дослідники вважають, що дари богам були вдячністю за вже отримані блага. Таким чином, в цих відносинах можна побачити ознаки бартерного обміну між люди-

ною і богами і зробити висновок, що саме цей "священний обмін", а не торговий ринок, дав поштовх утвердженню биків як міри вартості і одиниці розрахунків. У ритуальній трапезі в храмі брали участь всі члени суспільства, включаючи рабів, і така участь розглядалося як приналежність до певного суспільства (племені, громади, держави). Під час трапези учасники отримували м'ясо принесених в жертву биків, а кількість і якість м'яса була своєрідною "компенсацією" за внесок у загальну справу. Так здійснювався рух матеріальних (харчових) надлишків від членів суспільства в храм у вигляді жертвоприношень богам і подальший перерозподіл частини цих надлишків під час ритуальної трапези.

Пропорційний розподіл м'яса жертвних тварин під час ритуальної трапези називався "*nomos*". Пізніше цим словом стало позначатися все, що передавалося, перерозподілялося і продавалося на основі договору. Це підтверджує зв'язок між релігійними ритуалами і централізованим розподілом в цілому й інститутом грошей ("*nomisma*") зокрема.

Ще один аргумент, що підтверджує релігійно-обрядове походження грошей, пов'язаний з тим, що залізні вертела або шампури, які називалися "*obelos*", використовувалися для розподілу запечених порцій м'яса серед учасників ритуалу. Очевидно, що від "*obelos*" пішла назва грецької срібної монети VI ст. до Р.Х. обола ("*obolos*"). Інша, більшої вартості, монета того ж періоду – драхма ("*drachma*") – спочатку означала шість залізних вертелів, або шість "*obelos*". Крім того, багато ранніх лідійських та грецьких монет мають на собі зображення бика або бичачої голови. Б. Лаум вважав, що **запечене жертвне м'ясо, що розподілялося серед учасників ритуалу як оплата державою їх внеску у вигляді пожертвувань, був першою формою грошей**. Коли ж з'явилися монети ("*obolos*"), вони символічно являли собою порції м'яса биків ("*obelos*"), що розподіляються серед учасників ритуалу.

Але це був лише один напрям хриматогенезу. Як зазначав Т. Бржеськи (*Tadeusz Brzeski*, 1884–1958), – професор, а пізніше і ректор Варшавського університету – у приватно-правових відносинах рогата худоба стає платіжним засобом у вергелді (платі за вбиту людину), який, за словами Б.Лаума, походить від жертви, спрямованої на заспокоєння духу вбитої людини, а не з утилітарних причин для відшкодування шкоди. Там же виплата худоби за викрадення жінки, а згодом і за згоду батька на одруження – це походження з вергельду, тобто опосередковано з релігійної сфери. Нарешті, це стосується також викупу людей, які потрапляють у полон. В одному місці (*Laum*, 2006. S. 73–74) автор висловлює твердження, яке слід підкреслити як характерне вираження цієї тенденції: виділяються два кола обертання товарів; одне з них

– це світська ротація, і в ній є повна свобода, кожен оцінює товари емоційно та егоїстично; друге – це священний оборот, що підлягає обов'язковим і суворим правилам щодо кількості та якості послуг.

Матеріальні блага, що використовуються в священних жертвоприношеннях, тобто "священні гроші", дематеріалізуються. У VII та VI століттях до Р.Х. прийнято приносити в жертву богам замість справжніх тварин зображення, зазвичай виготовлені з нікчемного матеріалу. Таким чином, за словами Б.Лаума, ці "гроші" втрачають значення речовини і отримують лише функціональне значення. Дійсно, цей процес дематеріалізації закінчується досить швидко, коли з'являються ральці (жертвні підношення) з цінного матеріалу, такого як золото або срібло (Brzeski, 1928. S. 190).

Ці рідкісні метали¹ призначалися передусім богам як пожертва заради прощення гріхів. Такий вибір матеріалу обумовлювався їх фізичними та хімічними властивостями, передусім блиском, внаслідок чого вони з давніх часів вважаються "сонячним" (золото) та місячним (срібло) металами, а точніше металами відповідних божеств. Зокрема, стародавні єгиптяни вважали золото шкірою бога сонця (Ра), а ацтеки – сльозами бога Сонця (Уіцілопчті). Тобто, як і у випадку з "грошима-худобою" – священним спочатку визнається майбутній монетарний матеріал, а потім вже сакральність поширюється безпосередньо на гроші.

Ранні лідійські монети виготовлялися з електру, природного сплаву золота і срібла, склад якого був вкрай неоднорідним, так що чистота і вага монет і, відповідно, проба металу, тобто дійсна вартість монети, не могли бути фіксовані і гарантовані. Таким чином, ранні монети не призначалися для комерційного обігу, а зображення бика на монеті не гарантувало комерційної цінності монети, оскільки служило лише символом жертвовного вкладу на користь держави-храму.

Це також пояснює, чому ранні лідійські і грецькі монети карбувалися на території, що належить храмам, і під заступництвом жерців. Так само еквівалентом державного банку в Афінах була офіційна "Храмова скарбниця", що вважалась під охороною богині Афіни, якій і належали скарби. Відомі випадки (наприклад під час Пелопонеської війни 431–404 рр. до Р.Х.), коли афінянам потрібні були додаткові гроші для фінансування військових операцій і вони "позичили" їх у Афіни з обіцянкою повернути їх якнайшвидше (Lietaer, 2000. S. 46).

¹ "Що стосується дорогоцінних металів (срібла та золота), то фактом є загальна жага володіння ними, можливо, тому, що вона походить від релігійних вірувань, які розглядають їх як символи божеств" (Brzeski, 1928. S. 198).

Отже, Б. Лаум стверджує, що не ринковий обмін, а відносини між людьми і їх божествами, а саме релігійні практики, привели до того, що бики стали мірою вартості і засобом розрахунків в Стародавній Греції, з'явившись прообразом грошей у вигляді монет. Стародавні грецьке і лідійське суспільства формувалися під визначальним впливом релігії. Археологічні розкопки дозволили зробити висновок, що в VIII столітті до н.е. в грецьких містах-державках місце перебування голови міста трансформується в храмовий простір, де відбуваються приношення богам, а функції жерця виконує сам глава міста. Благополуччя архаїчного міста пов'язувалося з приношенням дарів богу-покровителю, бик ставав найпрестижнішою і значною твариною для жертвопринесення.

Той самий Б.Лаум, посилаючись на відомий факт штампування срібла у Вавилоні, заявляв, що в Стародавній Греції штамп був печаткою з магічним значенням, оскільки він вказував на зв'язок з божеством; що він означав власність божества стосовно шматка металу і повинен був запобігти його порушенню (наприклад, підробкою). Це пояснювалося тим, що храми, маючи великі запаси дорогоцінних металів, позичали їх з метою розширеного відтворення, тому вони хотіли забезпечити їх повернення (*Brzeski, 1928. S. 193*).

Зв'язок грошей з релігійними ритуалами і зараз можна легко знайти на Сході – в Китаї та країнах Південно-Східної Азії, в яких поширено використання т.зв. "примарних", або "спірітуальних" грошей (*ghost*, або *spirit money*), відомих також як *Joss paper* – які є лише імітацією грошових знаків для спалення під час ритуальних церемоній вшанування душ померлих родичів як пожертва богам, духам або душам померлих (*Kwon, 2007. P. 73*).

У кількох інших культурах також є чіткі міфологічні докази того, що жіночі архетипи спочатку були пов'язані із золотою валютою. Наприклад, єгипетську богиню-корову Хатор називали "Золотою"; так само, як Лакшмі, індійську богиню достатку та багатства, до сьогодні називають "богинею золота". Стародавні ісландські легенди про Едду аналогічно описують Гульвейду як "золоту богиню", золоте багатство якої стало об'єктом війни між двома племенами воїнів – асами та ванами (яка вважалася першою війною у світі). Навіть слово "монета" походить від назви римського храму Юнони Монети, в підвалі якого, схожому на печеру, був перший римський монетний двір. Ця печера, яку охороняла богиня, була власне лоном матері Землі, що підтверджувала наявність зображень любовних сцен, які відображали сексуальну основу культу. Отже, коли римляни організували перше карбування грошей у печерному склепі храму Юнони Монети, вони увічнили архетипний

зв'язок між таємницями жіночого начала та достатку, які передували заснуванню Риму упродовж багатьох тисяч років.

• **Хреміл** (старець-землероб): О, Небо! А тепер скажи мені, чому Зевс володарює над усіма іншими богами?

• **Каріон** (раб): Я знаю! Через всі гроші, які він отримав. У нього більше, ніж у всіх інших богів.

• **Хреміл**: Цілком правильно. А тепер скажи, хто йому все це постачає?

• **Каріон** (вказуючи на Плутоса): Цей хлопець робить!

• **Хреміл**: Абсолютно правильно!

Аристофан "Плутос (Багатство)"

"Підбиваючи підсумок, ми маємо вагомий доказ того, що гроші були винайдені не лише в той період, коли архетип Великої Матері шанували, але й того, що всі найдавніші форми грошей були безпосередньо атрибутом того самого архетипу" (*Lietaer, 2000. S. 49*)².

Таким чином, в античному світі поява грошей була тісно пов'язана з потребою релігійних властей контролювати надходження надлишків. Іншими словами, гроші стають механізмом розподілу економічного надлишку та встановлення справедливості. А. Семенова (*Alla Semenova*) з Американського університету братів Райт (штат Огайо) пояснює появу грошей – цього "нашого нового Бога": "[У Стародавній Греції] гроші з'явилися в контексті [...] соціально-економічних ієрархій та нерівностей. Гроші вперше були втілені в порціях плоті жертвовного бика, яка розподілялася релігійними властями під час ритуалів спільної жертвовної трапези. Маючи намір виділити кожному свою "справедливу" та "рівну" частку, ритуали перерозподілу створювали фасад соціальної справедливості та рівності, використовуючи гроші" (*Semenova, 2011. P. 400*). Аристотель, у своїй "Нікомаховій етиці" вказував, що гроші (χρῆμα) переходять або від однієї особи до іншої, або від окремих осіб до фондів полісу

² Аналізуючи інші приклади використання протогрошей, також можна знайти цей зв'язок з первісним культом Великої матері. Зокрема, мушлі каурі за своєю вульвоподібною формою асоціювалися з водою, де утворюється життя, і родючістю, характерною для водної стихії. Традиційно це пов'язано із сексуальним задоволенням, процвітаням, спадковістю та плодovitістю.

Цікаво, що мушля каурі також пов'язана зі смертю, оскільки її "корисний термін" як грошей починається після смерті її первісного мешканця (молюска). Вони з'явилися в поховальних орнаментах ще за часів палеоліту. Відомий французький археолог Аббе Брейль пояснив їхню присутність у гробницях так: "Вони пов'язують смерть з космологічними принципами води, місяця, жіночої статі та відродження у новому світі". У випадку, якщо все-таки виникнуть сумніви щодо зв'язку між мушлею каурі та архетипом жіночої фертильності, ми можемо повернути повне коло до більш раннього прикладу худоби. Справді, слово "корова" (англ. – "cow") походить від санскритського "gau" та єгипетського "kau". А оригінальні назви мушлі, яка відома як каурі ("cowrie"), відповідно, "gaurie" та "kaurie" (*Lietaer, 2000. S. 44*).

(держави), і в цьому останньому випадку вони вважаються священними (Мутсопулос, 2016. С. 134).

"У дуже старій і дуже рідкісній тепер книзі, виданій у 1554 році у Франції, говориться, що гроші вигадав ... Адам. У книзі наводиться опис монети Адама і навіть її малюнок".

Елизаветин Г.В. Деньги

Як писав І. Богданович – відомий поет XVII століття, український шляхтич з Київської губернії (чиї землі пішли свого часу на дно Дніпродзержинського водосховища):

"Божественний метал, що прикрашає ідолів,
Животворна душа пустих кишень,
Підпора для старих, утіха молодим,
Нагорода за добрі справи, а часто й за лихі,
Предмет воюючих, що часом живуть мирно,
І докучання тим, хто має товсте пузо,
Здоров'я, наснаги та сили підживлювач,
Помічник щастя та свободи викупитель,
Магніт торговців він та бог для лихварів,
Розумних добрий вождь та погибель дурнів,
О гроші, до вас вірші писати намагаюсь,
О музо, не тебе я в поміч закликаю..."

Переклад – О.Ш.

А ще раніше У. Шекспір в "Тімоні Афінському" вустами свого героя зве-ртається до грошей безпосередньо як до божества:

"...Який могутній
Ти бог, о золото, якщо на тебе
У храмі моляться, стократ бруднішим
За хлів, де свині сплять!
Ти щогли ставиш, і скородиш хвилі,
И рабів підносиш! Тож пануй і далі!"

Переклад В. Мисика

У середньовіччі Блаженний Августин виходив з християнсько-міфологічного уявлення про те, що Бог поширює свою абсолютну владу не тільки на природу й індивідуальне людське життя, а й на всі без винятку події колективного життя (Базулин, 2008. С. 93), а отже, "грошові відносини" – від Бога.

У більш пізні часи такий підхід перегукувався з веберівською оцінкою накопичення грошей як результат дотримання вимог протестантської етики.

Зокрема, він згадує про ідею "професійного покликання" (*beruf*) Мартина Лютера – коли професія розглядається не тільки як засіб добування коштів для існування, а як дане Богом покликання, тобто коли людей закликають працювати не заради грошей, а заради Бога. Які, таким чином, якщо і не ототожнюються, то ставляться в один логічний ряд.

Відгук розуміння сакральної природи грошей можна знайти і у факті карбування на срібних "єфимках" часів російського імператора Павла Першого напису: "Не намъ, не намъ, а имяни Твоему". Звісно, нумізмати можуть зразу заперечити, що цей напис, по-перше, є лише девізом тамплієрів, нащадками яких, в певному сенсі, були лицарі Мальтійського Ордену, почесним магістром якого якраз і обрали Павла Першого. Крім того, це скорочена цитата 9 вірша 113 псалма Давида: "Не нам, Господи, не нам, але імені Твоєму дай славу, заради милості Твоєї, заради істини Твоєї". Втім, на нашу думку, розміщення такого напису саме на грошах мимоволі натякало на те, завдяки чієму імені гроші отримують свою силу.

Згадують про сакральність грошей і в наші часи. Зокрема, перший керівник Європейського банку реконструкції та розвитку і водночас філософ-візіонер Жак Аталлі, у своїй книзі "Євреї, світ та гроші" (*Attali, 2002*) не тільки згадує принагідно "золотого тільця" як божество, а й стверджує, що євреї дали світу єдиного Бога та гроші, що саме вони зробили гроші унікальним та універсальним інструментом обміну, точнісінько так само як свого Бога – унікальним та універсальним інструментом переваги (знову таки, ставлячи їх в один логічний ряд) і фактично прирівнює служіння грошам до служіння Богу.

Інший француз, соціальний психолог Серж Московічі (не плутати з міністром фінансов Франції П'єром Московічі) писав: "Гроші стають на певний час горнилом, в якому їхня реальність піддається перетворенню. Всемогутність грошей споріднює їх з уявленням про Бога" (*Московичи, 1998. С. 412*). І, знову ж таки, француз М. Лабордьє, як ми вже згадували вище, саме внаслідок таких вражень стверджував, що людина нездатна пізнати, що таке гроші, так само, як і що таке Бог – прямо вказуючи на онтологічну спорідненість цих двох понять.

Підбити підсумок сказаному вище з приводу божественної сутності грошей найкраще, мабуть, можна словами російського дослідника А. Нікітіна: "[К]оли ми говоримо про божественне в грошах, то маємо на увазі два явища, які склалися історично: по-перше, колись існуючу властивість грошей служити засобом божественного прощення, інституалізовану у традиційному суспільстві; по-друге, наявність в грошах ціннісно-нормативної функції, аналогічної до оціночно-регулятивної функції божественного образу, яка визначає

ієрархію реальності в усьому її різноманітті. Друге явище виникає в момент затвердження в грошах універсального еквіваленту, в якому одночасно присутні інструментальні властивості бути засобом обміну, мірою вартості, засобом накопичення багатств та засобом платежу. Воно посилюється після того, як гроші припиняють втілювати матеріальне значення, а стають віртуальною інформацією, за допомогою якої здійснюється економічний процес. В результаті грошовий світ стає свого роду надреальністю, яка оцінює земне існування людини. Новий образ грошей при цьому органічно включає в себе усі ті функції, які склалися ще у традиційному суспільстві" (Никитин, 2014. С. 109).

Але сакральність грошей аж ніяк не зводиться до їхнього божественного походження. Справа в тому, що священне надзвичайно потужне, та ця сила може проявлятися двома дуже різними способами. Добрі священні сили – це асоціації, пов'язані з богами, покровителями та святинями, тоді як злі священні сили містяться в трупах, хворобах та нечистих предметах. Що призводило до протилежної оцінки природи грошей з точки зору моралі, але не відміняло постулату про їх надприродну, потойбічну силу. Звідси виникає друга, в певному сенсі – протилежна, теорія сакральної концепції – **демонічна теорія** грошей.

Традиція розглядати дорогоцінні метали, а потім і золоті (срібні) гроші як породження злої, нечистої сили, також має стародавнє походження. Як пояснював З. Фрейд, архаїчний спосіб мислення у всіх своїх проявах постійно призводив до виявлення найтіснішого зв'язку між грошима та нечистотами: так воно є в давніх культурах, у міфах і казках, в забобонних звичаях, у несвідомому мисленні, в сновидіннях і при психоневрозах. Диявол дарує своїм коханкам золото, а після його відходу воно перетворюється в шматки калу... Вже за ранішнім вавилонським вірвченням – "золото тільки пекельні випороження – *Mammon=ilu man-man*" (по-вавилонськи *man-man* – це епітет Нергалу, бога підземелля) (Freid, 1053. Р. 49–50). Пояснення логіки такого твердження можна знайти у Сократа, який згадує, що ім'я бога багатства Плутоса означає "дарує багатство", а багатство нібито виходить із підземелля. Це зі свого боку пов'язано з певними складнощами стародавньої міфології, в якій заплуталися самі греки: з часом вони почали ототожнювати Плутоса (*Plutos*) і Плутона (*Pluto*) – бога підземного царства, а його з Аїдом або Гадемом – богом невидимого царства померлих (яке, таким чином, опиняється під землею) (Seery, 1996. Р. 57). При цьому плутанина виникає не тільки з богами, але і з багатством: видимим (матеріальні блага) та невидимим (гроші). Для нашого дослідження важливо, що дорогоцінні метали, які походять з підземелля, стають породженням темних сил – яких бояться і від яких не чекають добра.

У середні віки гроші взагалі не називалися одним словом – ні на латині (частіше за все, *pecunia* або *denari*), ні на місцевих мовах (на французькій – "*monnaie*", "*denier*", "*pecune*"), оскільки гроші тоді були менш важливі, аніж за часів Римської імперії (ситуація почне змінюватися лише у XVI, і, особливо, у XVIII столітті). Оскільки використання грошей неминуче пов'язувалося з дотриманням релігійних та етичних правил, то слід вказати на те, що у Книзі премудрості Ісуса, сина Сирахова [31:5] сказано: "Хто любить золото, не буде правий...". В латинській версії цю думку висловлено ще чіткіше: "Хто любить гроші, навряд чи уникне гріха". А апостол Павло у першому Посланні до свого учня Тимофія пояснює: "Бо корень усього лихого — то грошлюбство, якому віддавшись, дехто відбилась від віри й поклали на себе великі страждання" [1 Тим 6:10]. З цього лише посередньо можна зробити висновок про те, що гроші є породженням нечистої сили (оскільки любов до "божого творіння" не може приводити до лиха та гріха).

Головний іконографічний символ грошей у середні віки – гаманець на шиї багатія, який тягне його до пекла. Його зображення можна знайти в скульптурах та розписах церков. Про нього йдеться і в розділі "Пекло" в "Божественній комедії" Данте. Втім, прямого ствердження про "нечисте походження" грошей в християнських текстах немає, а загальне ставлення до багатства поступово починає змінюватися – особливо в протестантському середовищі. Головним питанням стає не походження грошей взагалі, а то, яким чином віруючі їх отримують та використовують.

У цьому контексті можна згадати легенди про "нерозмінну монету", яка притягує до гаманця господаря чужі гроші. Видається, що така легенда про "диявольський талер" (або "талер, що розмножується" – *Hecktaler*; він же "закритий", інклюзивний талер – тобто талер, в якому "закрита" магічна сила) прийшла з німецьких земель до поляків, яким такі гроші відомі як *moniek*, *inkluz*, *ankluz*, а далі до галичан та гуцулів (*інклюз*, *анталюз*, *манклюдз*), білорусів і, зрештою, росіян ("*неразменный рубль*"). В усіх випадках отримання таких грошей передбачало певну угоду з нечистою силою (від *домових* до самого *Сатани*) (Хобзей, 2002. С. 112–114; *Dźwigoł*, 2004. S. 16–17; Белова, 2013).

Певний натяк на диявольське походження грошей (але тільки *паперових* грошей!) можна знайти у другій частині "Фауста" Гете.

Зазначений купон –
Ціною в тисячу імперських крон.
Заставою паперу служать
Скарби, приховані в землі.

Гете. Фауст, частина друга

Як зрозуміло з тексту, Мефістофелю вдається випуск по суті нічим не забезпечених паперових грошей (оскільки клади ще не знайдені). Один із дослідників творчості Гете, швейцарський політеконом Г. Бінсвангер (*Hans P. Binswanger-Mkhize*, 1943–2017) вважав, що Гете показав, що сучасна грошова економіка – це подовження алхімії ("диявольської науки") іншими засобами" (*Binswanger*, 1994).

Поети, взагалі, часто сприймають гроші дуже емоційно негативно. Так, радянські поети то ототожнювали гроші з "жовтим дияволом" (В. Маяковський), то вимагали "прибрати Леніна з грошей" (А. Вознесенський), натякаючи на їх не зовсім "благонадійне" походження.

Поети не тільки вихваляли гроші, але й проклинали їх:
Das Geld! Das Geld! Es ist der Teufel – Гроші! Гроші! Це диявол,
Ein Kind der Hölle sicherlich – Bunподок пекла звичайно,
Ein Fluch der Menschheit ohne Zweifel – Це прокляття людства, безсумнівно
Невідомий автор
(*Fliegende Blätter*, humoristische deutsche Wochenschrift, 1845–1944)
Stillich O. Geld und Bankwesen: ein Lehr – und Lesebuch – Berlin, 1914, s.17

З біографії Габріеля Маркеса широко відомою стала оцінка грошей, яка, по суті, повторює поганське (вавилонське) твердження і яку він якось висловив своїм друзям. І це, навіть, спонукнуло Папу Римського Франциска відійти від канонічного трактування грошей католицькою доктриною, і на зустрічі з членами італійської Конфедерації кооперативів лише трохи пом'якшити слова колумбійського поета (замінивши *excremento* на *estiércol*), так щоб вийшло: "Гроші – це послід диявола" (*Papa Francisco*, 2015).

"El dinero es el excremento del diablo"

Gerald Martin. Gabriel García Márquez. Una vida

Канадський дослідник Тамаш М. (**Mircea Alexandru Tamas**) (Tamas, 2014) стверджує, що сьогодні "гроші – це чортове око". Він нагадує, що Генон Р. (*René Guénon*, 1886–1951) – відомий французький езотерик та метафізик, засновник сучасної інтелектуальної течії "філософського традиціоналізму" – написав (1945 р.) про те, як концепція "грошей" занепадала... Сьогодні, через пів століття, виродження, описане Р.Геноном, досягло свого піка, про що свідчить нинішня "економічна криза" та періодичні "заходи спасіння" (*bailouts*),

криза, яка спростовує абсурдну теорію "постійного прогресу". Окрім численних політичних, психологічних та соціальних наслідків..., криза підкріпила вже відомий факт: гроші перевищують усе інше, а сучасний світ голосно визнав, що немає нічого, більш важливо, ніж гроші, що сучасний менталітет не може уявити життя без грошового рабства і грошей як головного прагнення, що робить "заходи спасіння" життєво важливими для підтримання цього негідного ("профанного") та нелюдського способу життя.

"Якісне виродження всіх речей тісно пов'язане з тим самим явищем, яке відбувається з грошима, про що свідчить той факт, що нині "вартість" будь-якого об'єкта зазвичай "оцінюється" лише з точки зору його ціни, яку розглядають просто як "цифру", "суму" або числову кількість грошей; насправді, у більшості наших сучасників кожне судження про якийсь об'єкт майже завжди базується винятково на тому, скільки він коштує. Слово "оцінка" підкреслено, оскільки воно саме по собі має подвійне значення – якісне та кількісне; сьогодні перший сенс був втрачений із поля зору, або означає те саме, і, таким чином, впливає, що не тільки "вартість" об'єкта "оцінюється" відповідно до його ціни, але "вартість" людини "оцінюється" відповідно до її багатства" (Guéron, 2004. P. 110).

Наявність двох, діаметрально протилежних точок зору закономірно призводить до пошуку компромісу, певної "золотої середини", яка в нашому випадку представлена дуалістичною за своєю сутністю **інтегральною** теорією грошей. Спроби двоякого трактування суті та ролей грошей – позитивного або негативного – залежно від намірів та засобів їх використання людьми також мають давню традицію. Достатньо звернути увагу на те, що основні релігійні доктрини підходять до трактування грошей дуалістично: вони не вказують на їх походження від благих або злих сил, але звертають увагу на те, що самі гроші (точніше, ставлення до них людей) може мати як позитивні, так і негативні наслідки.

Цілком логічно, що це відображалось в межах різних дуалістичних світоглядних концепцій. Негативне ставлення до грошей у маніхейському вченні, яке зародилося на Близькому Сході ще у III сторіччі (хоча прокляття на нього надсилаються і в наші часи; згодилося навіть співзвуччя імені пророка Мані з англійським словом "money" – мовляв, стародавній містик став предтечею нинішнього панування "жовтого диявола"). Але більш детально це питання було розроблене катарами³ – маніхейськими єретиками в Західній Європі.

³ Для самоідентифікації прихильники цього вчення ніколи не називали себе катарами, а використовували слова "Добрі люди" (фр. *Bons Hommes*) або "Добрі християни". "Катарами" їх вперше назвав німецький абат Екберт з Шонау (*Eckbert von Schönaue*) у *ISSN 1811-3141. Економічна теорія. 2021. № 1*

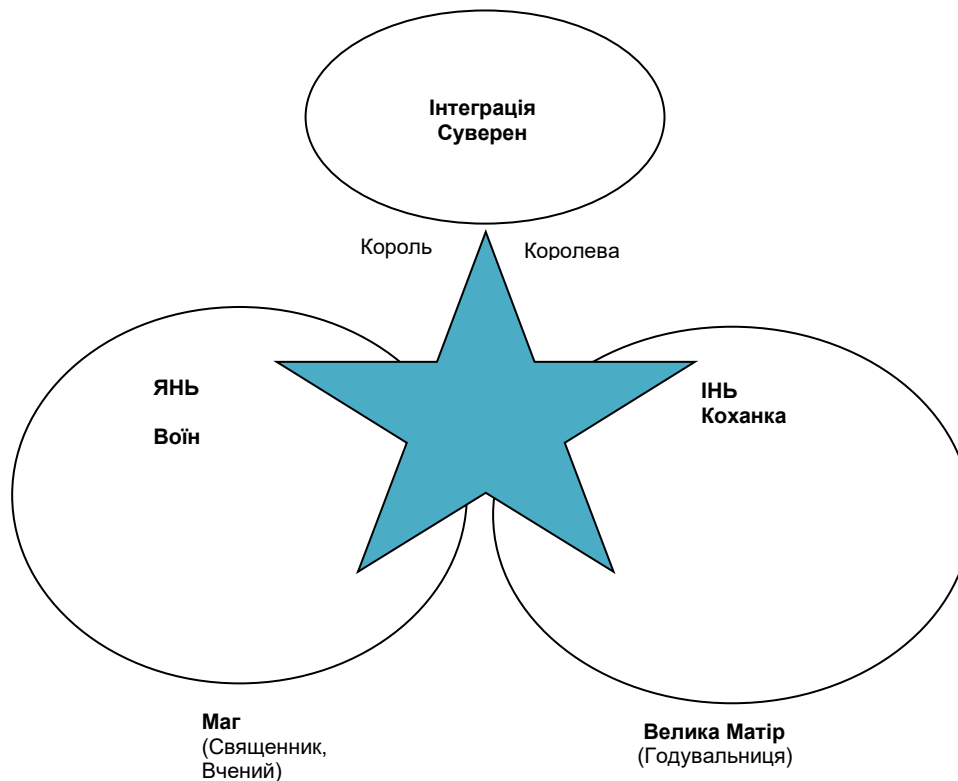
Для них небесний світ, "царство", яким править добрий Бог, був досконалим, а на землі править Зло, а тому все, що існує на землі, включаючи гроші, справжні віруючі мають відкидати. Втім, катари активно накопичували гроші (навіть шляхом лихварства), хоча й тримали їх не в приватній, а в колективній власності громади, керівництво якої ("досконалі") використовували їх для руйнування світу зла (Shulevitz, 2018). Маніхейська ересь проявлялася також у православ'ї (павликіани, богоміли), хоча український народний філософ Г. Сковорода "підхопив" цю "хворобу" у західно-європейських університетах, лекції в яких він – тоді ще студент Києво-Могилянської академії – мав можливість періодично слухати під час європейських мандрівок генерала Ф. Вишневецького (якого він супроводжував як помічник в його місії закупівлі для царського двору знаменитого токайського вина – за розпорядженням імператриці Єлизавети Петрівни). Сам він, звісно, заперечував свою схильність до маніхейства, оскільки це загрожувало йому серйозними неприємностями. Хай там що, понад двісті п'ятдесят років тому Г. Сковорода написав, звертаючись до "молодого шляхетства": "Золотом можеш купити село, річ трудну, як і потрібну, а щастя як необхідна необхідність задарма всюди і завжди дарується. Повітря й сонце завжди з тобою, всюди і задарма" (Сковорода, 1995. С. 53). Але, незважаючи на це, його портрет розміщено на українській банкноті номіналом в 500 гривень (що дехто, не без підстав, сприймає як певне знущення над ідеями Г. Сковорода).

Потужне філософське обґрунтування дуалістичний підхід до грошей знаходить на Сході, зокрема в концепції Інь та Янь.

У давньокитайській філософії Інь і Янь (китайською: 陰 - 陽 yīn – yáng, букв. "Темно-яскраво", "негативно-позитивно") – це поняття дуалізму, що описує, наскільки сили, які з першого погляду здаються протилежними чи суперечливими, насправді можуть бути взаємодоповнюючими, взаємопов'язаними та взаємозалежними, і як вони можуть породжувати одне одного, коли вони взаємозв'язані між собою. Згідно з цією філософією, все має як Інь, так і Янь (наприклад, тінь не може існувати без світла). Будь-який

своєму трактаті *Sermones contra Catharos* ("Проповіді проти катарів") у 1163 р. Зі свого боку він вивів слово "catharos" як скорочення від "catharistae" – "очищувачі", як називав один із напрямів маніхейства св. Августин, маючи на увазі їх бажання "очистити" божественну силу від гріховного тіла (Harrison, 1991. Р. 43).

Таким чином, термін *катари* набув лайливого значення і став синонімом слова "єретик". Катаризм (альбігойську ересь) було засуджено католицькою церквою і знищено в ході спеціального Хрестового походу, оголошеного папою Інокентієм III у 1209–1229 рр. Але з XIX ст., коли це вчення почали вивчати ентузіасти, які здебільшого симпатизували жертвам інквізиції, закріпилося виведення їх назви від грец. καθαρός – чистий, що, звісно, не могло мати місця стосовно до єретиків і не відповідає історичній дійсності.

**Рисунок 1. Інтегральні Янь- та Інь-функції
в архетипі людини**

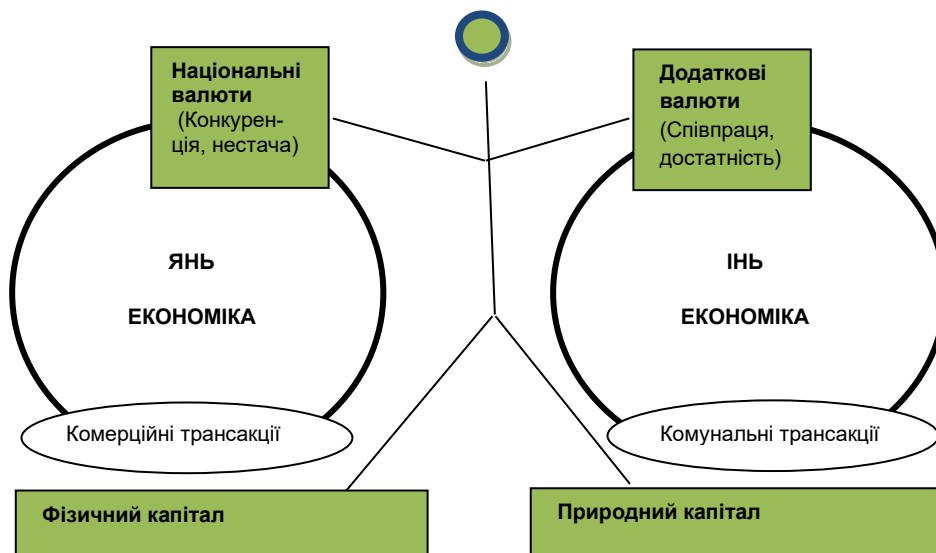
Джерело: Lietaer B. (2000). *Mysterium Geld: Emotionale Bedeutung und Wirkungsweise eines Tabus.* Munich: Riemann Verlag. S. 75.

із двох основних аспектів може проявлятися сильніше в конкретному об'єкті залежно від критерію спостереження.

У спробі виразити цей плідний парадокс одночасної єдності та подвійності був введений термін "дуалістичний монізм" або діалектичний монізм. Інь та Янь можна розглядати як взаємодоповнюючі (а не протилежні) сили, які взаємодіють, утворюючи динамічну систему, в якій ціле більше, ніж зібрані деталі.

У китайській космології Всесвіт створюється з первинного хаосу матеріальної енергії, організованої в цикли Інь та Янь. Інь є пасивним, а Янь – активним началом, яке спостерігається у всіх формах змін та різниць: зима та літо, світло та тінь, жінки та чоловіки... У космології, що належить до Інь та Янь, матеріальна енергія, з якої цей Всесвіт створив себе, також називається *Ці* (кит. [трад.](#): 氣, спрощ.: 气). Вважається, що *Ці* в космології Інь та Янь сформувала багато речей. Серед цих форм – люди.

Це, відповідно, впливає і на економічні відносини – які, по суті, є однією з форм суспільних відносин між людьми. А звідси вже висувається ідея двох типів грошей (або валют), описана вже згаданим вище Б. Ліетаром:

**Рисунок 2. Інтегральна економіка
та Інь-Янь валютна система**

Джерело: Lietaer B. (2000). *Mysterium Geld: Emotionale Bedeutung und Wirkungsweise eines Tabus*. Munich: Riemann Verlag. S. 75.

- **Янь-валюта** (*Yang currency*)⁴ – це валюта, емісія якої заснована на ієрархії, яка заохочує накопичення у вигляді грошей і, як правило, створює конкуренцію серед їх користувачів. Усі звичайні національні валюти є Янь-валютами, оскільки кожна з них демонструє ці особливості. Ось чому конкурентна економіка, яку вони підживлюють, буде називатися "економікою Янь". Це, як правило, єдина економіка, визнана у звичайних економічних підручниках.

- На відміну від цього, **валюта Інь** (*Yin currency*) – це та, емісія якої заснована на егалітаризмі, яка перешкоджає накопиченню та заохочує співпрацю між її користувачами. Добре розроблені додаткові валюти, як правило, активізують економіку співпраці – "економіку Інь". Ця "Інь-економіка" існує

⁴ Здається, не зайвим буде застереження від можливої плутанини: в англійському написанні Янь-валюта (*Yang-currency*) збігається з валютою янг/нянг (*currency yang*), яка була грошовою одиницею Кореї у 1892–1902 рр., і не має стосунку до дуалістичної концепції. В корейській мові різні варіанти написання її назви (кор. [량/양/냥, 兩](#)), так само, як назва китайської одиниці ваги – лян (кит. 兩), від якої походить назва цієї, валюти не збігаються з написанням терміна Янь.

ла неофіційно вічно, як правило, у формі "подарункової економіки" (тобто без використання жодної валюти). Подарунковий обмін є одним з найважливіших інструментів побудови громади, і "валюти Ін" виявилися більш сумісними з подарунковою економікою або навіть заохочують їх створення.

Б. Ліетар береться стверджувати, що "баланс між економікою Ін та Ян є необхідним для функціонування справді сталого суспільства. Разом вони створюють те, що називається "інтегральною економікою" (Lietaer, 2000. S. 206).

Отже, дійсно, "можна констатувати, що амбівалентність уявлень про гроші, в яких наявне їхнє обоження та демонізація, впливає з самої природи грошей: з одного боку, всемогутність грошей споріднює їх з Богом, з другого боку, властивість грошей руйнувати людське життя споріднює їх з дияволом; з одного боку, через них оцінюються всі речі та процеси, з другого боку, вони самі не мають ніякої цінності. Очевидно, для того щоб гроші перестали сприйматися, як Бог або диявол, вони повинні набути людську суть, тобто відображати трудову діяльність людини..." (Никитин, 2014. С. 112).

Завершуючи наш огляд, звернемо увагу на думку щодо необхідності набуття грошима людської суті. На такий перехід звертав увагу ще К. Маркс, який відзначав у своїх рукописах: "Перекручення і змішання всіх людських і природних якостей, братання неможливостей, – ця божественна сила грошей – полягає в сутності грошей як відчуженій, відчужуючій і відчужуваній родовій сутності людини. Вони – відчужена могутність людства" (Маркс, 1974. С. 146). Отже, сакральність грошей полягає, насправді, в не божественному, а людському походженні, адже гроші – попри усі твердження *хрима-тофобів* – "ненависників грошей" – це не причина та втілення всіх негативних явищ, а відображення соціально-економічних відносин між людьми. І якість цих відносин залежить тільки від самих людей, від їх відповідності сакральному, божественному образу.

Література

1. Евтух А.Т. (2006). Суть денег через призму современных финансов. *Финансы и кредит*. № 6 (210). С. 14–21
2. Durkheim E. (1915). *The elementary forms of religious life*. London: Allen and Unwin. 456 p.
3. Zaleskiewicz T. (2012). Symboliczna natura pieniędzy: ujęcie psychologiczne. *Chowanna*, tom specjalny. S. 109–121
4. Belk R.W., Wallendorf M. (1990). The Sacred Meaning of Money. *Journal of Economic Psychology (North-Holland)*. No.11. P. 35–67. [https://doi.org/10.1016/0167-4870\(90\)90046-C](https://doi.org/10.1016/0167-4870(90)90046-C)
5. Laum B. (Januar 2006). *Heiliges Geld: Eine historische Untersuchung über den sakralen Ursprung des Geldes*. 206 s.

6. Lietaer B. (2000). *Mysterium Geld: Emotionale Bedeutung und Wirkungsweise eines Tabus*. 368 s.
7. Brzeski T. (1928). Początki pieniądza. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*. No.8 (2). S. 188–200.
8. Kwon H. (Mar., 2007). The Dollarization of Vietnamese Ghost Money. *The Journal of the Royal Anthropological Institute*. Vol. 13. No. 1. P. 73–90. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9655.2007.00414.x>
9. Semenova A. (2011). Would You Barter With God? Why Holy Debts and not Profane Markets Created Money. *American Journal of Economics and Sociology*. No 70(2). P. 376–400. <https://doi.org/10.1111/j.1536-7150.2011.00779.x>
10. Мутсопулос Э. (2016). Аристотель о моральных и экономических кризисах. *Вопросы философии*. № 5. С. 128–136.
11. Базулин Ю. В. (2008). Происхождение и природа денег. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета. 246 с.
12. Attali J. (2002). *Les Juifs, le monde et l'argent*. Paris: Fayard. 638 p.
13. Московичи С. (1998). *Машина, творящая богов*. Москва: Захаров. 560 с.
14. Никитин А. П. (2014). Божественное и дьявольское в деньгах. *Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология*. №2 (26). С. 105–113.
15. Freud Z. (1953). *Character and Anal Erotism. Collected Papers*. Vol. 2. London: Hogart Press. 404 p.
16. Seery J. E. (1996). *Political Theory for Mortals: Shades of Justice, Image of Death*. Ithaca, New York: Cornell University Press. 240 p.
17. Хобзей Н. (2002). *Гуцульська міфологія: Етнолінгвістичний словник*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. 216 с.
18. Dźwigoł R. (2004). *Polskie ludowe słownictwo mitologiczne*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej. 224 s.
19. Белова О. В. (2013). Неразменный рубль в поверьях и магических практиках славян. *Антропологический форум онлайн*. № 18. С. 230–242.
20. Binswanger H. Ch. (1994). *Money and Magic: A Critique of the Modern Economy in the Light of Goethe's Faust Hardcover*. Chicago: University of Chicago Press. 144 pp.
21. Papa Francisco. (Febrero 28, 2015). El dinero es el estiércol del diablo. *La Nacion. El Mundo*.
22. Tamas M. A. (2014). *Money: The Evil Eye. René Guénon and Traditional Spirit*. Toronto: Rose-Cross Books. 230 p.
23. Guénon R. (2004). *The Reign of Quantity and the Signs of the Times*. Hillsdale, New York: Sophia Perennis. 300 p.
24. Harrison R. (1991). Eckbert of Schönau and Catharism: A Reevaluation. *Comitatus: A Journal of Medieval and Renaissance Studies*. Vol. 22. No1. P. 41–54.
25. Shulevitz D. (2018). Following the Money: Cathars, Apostolic Poverty, and the Economy in Langedoc, 1237–1259. *Journal of medieval Religious Cultures*. Vol. 44. No1. P. 24–59. <https://doi.org/10.5325/jmedirecult.44.1.0024>
26. Сковорода Г. (1995). *Пізнай в собі людину*. Львів: Світ. 528 с.
27. Маркс К. (1974). Экономическо-философские рукописи 1844 г. *Маркс К., Энгельс Ф. Собр. соч.* Изд. 2. Т. 42. Москва: Изд-во политической литературы. XXIV. 513 с.

Надходження до редакції 19 грудня 2020

References

1. Evtukh, A. T. (2006) The sens of Money thought Modern Finance's Prism. *Finansy i kredit - Finance and Credit*, 6(210),14-21 [in Russian].
2. Durkheim, E. (1915). *The elementary forms of religious life*. London: Allen and Unwin.
3. Zaleskiewicz, T. (2012). The symbolic nature of money: psychological approach. *Hideaway special volume* , 109-121 [in Polish].

4. Belk, R. W., Wallendorf, M. (1990). The Sacred Meaning of Money. *Journal of Economic Psychology* (North-Holland), 11, 35-67. [https://doi.org/10.1016/0167-4870\(90\)90046-C](https://doi.org/10.1016/0167-4870(90)90046-C)
5. Laum, B. (2006). Holy Money - A historical study of the sacred origins of money [in German].
6. Lietaer, B. (2000). The mystery of money: the emotional meaning and mode of action of a taboo. [in German]
7. Brzeski, T. (1928). Beginning of Money. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 8 (2), 188-200 [in Polish]
8. Kwon, H. (Mar., 2007). The Dollarization of Vietnamese Ghost Money. *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 13: 1, 73-90. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9655.2007.00414.x>
9. Semenova, A. (2011). Would You Barter With God? Why Holy Debts and not Profane Markets Created Money. *American Journal of Economics and Sociology*, 70 (2), 376-400. <https://doi.org/10.1111/j.1536-7150.2011.00779.x>
10. Mutsopolus, E. (2016). Aristoteles on Moral and Economic Crises. *Voprosy Filosofii - Philosophy's Issues*, 5, 128-136 [in Russian].
11. Bazulin, Yu. V. (2008). The origin and nature of money. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo universiteta [in Russian].
12. Attali, J. (2002). *Jews, the world and money*. Paris: Fayard [in French].
13. Moscovici, S. (1998). *Machine that Creates Gods*. Moscow: Zakharov Press [in Russian].
14. Nikitin, A. P. (2014). Divine and Develish in Money. *Vestnik Tomskogo universiteta - Tomsk State University Journal of Philosophy, Sociology and Political Science*, 2 (26), 105-113 [in Russian].
15. Freud, Z. (1953). *Character and Anal Erotism*. *Collected Papers*, 2. London: Hogarth Press.
16. Seery, J. E. (1996). *Political Theory for Mortals: Shades of Justice, Image of Death*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
17. Khobzey, N. (2002). *Hutsul mythology: Ethnolinguistic dictionary*. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NANU [in Ukrainian].
18. Dźwigoł R. (2004). *Polish folk mythological vocabulary*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej [in Polish].
19. Belov O. V. (2013). Indispensable ruble in the beliefs and magical practices of the Slavs. *Anthropological Forum Online*, 8, 230-242 [in Russian].
20. Binswanger H. Ch. (1994). *Money and Magic: A Critique of the Modern Economy in the Light of Goethe's Faust Hardcover*. Chicago: University of Chicago Press.
21. Papa Francisco. (Febrero 28, 2015). Money is the devil's dung. *La Nacion*. El Mundo [in Spanish].
22. Tamas, M. A. (2014). *Money: The Evil Eye*. René Guénon and Traditional Spirit. Toronto: Rose-Cross Books.
23. Guénon, R. (2004). *The Reign of Quantity and the Signs of the Times*. Hillsdale, New York: Sophia Perennis.
24. Harrison, R. (1991). Eckbert of Schönau and Catharism: A Reevaluation. *Comitatus: A Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 22:1, 41-54.
25. Shulevitz, D. (2018). Following the Money: Cathars, Apostolic Poveity, and the Economy in Langedoc, 1237-1259. *Journal of medieval Religious Cultures*, 44: 1, 24-59. <https://doi.org/10.5325/jmedirelicult.44.1.0024>
26. Skovoroda, H. (1995). *Get to know a person in yourself*. Lviv: Svit [in Ukrainian].
27. Marx, K. (1974). *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*. Marx K., Engels F. Works, 42. Moscow: Izd-vo politicheskoy literatury, XXIV [in Russian].

Received on December 19, 2020